

nyát, mindenesetre már nem településenkénti bontásban. Végezetül pedig tömören, érzékletesen rajzolja meg a telepítések társadalmi hatásait, egyszersmind keretbe foglalva ezzel a részletesen vizsgált négy év eseményeinek bemutatását, folyamatainak elemzését.

A szerző a könnyebb átláthatóság, a folyamatok, a települések adottságai, ill. az itt történt események következményeinek összevetése érdekében jelentős számú táblázatot illesztett a szövegbe. Ez mindenképpen üdvözlendő, mivel ezzel jelentősen megkönnyíti az olvasó tájékozódását. A táblázatok erősítik a szöveget, nem tördelik szét az elbeszélést. Bőségesen használ a történetek plasztikusabb bemutatására korabeli szereplőktől származó idézeteket is – néhol a recenzius ízléséhez képest talán túl hosszsan is. Mindamelllett leszögezhető, hogy az idézetek erősítik a szöveget, és szervesen illeszkednek az elbeszélés folyamába.

A recenzius a szerzőnek mindössze két megállapításával kapcsolatban fogalmaz meg fenntartást. Mindkettő a helyi közösségek magatartásának értékelésével kapcsolatos eltérő — egyébként a témával foglalkozó történeteket ma is megosztó — alapállásból fakad. Az első az 1941-es népszámlálás nemzetiségi bevallására, a második a Volksbund tagság megítélésére vonatkozik.

Marchut Réka az említett népszámlálás kapcsán megjegyzi, hogy *„Az 1941-es népszámlálás is alkalom volt az államhoz való hűség kinyilvánítására. A német anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek egyértelműen Magyarország mellett tették le voksukat, azonban a magukat német nemzetiségűnek vallókat sem szabad egységesen megítélni. A nemzetiség megvallása 1941-ben mást jelentett, mint mostanság: akkor az állampolgársági jog mellett a lojalitás mércéje volt, most viszont „pusztán” szabadságjog.”* (112. o.) A recenzius nem osztja a szerző azon véleményét, hogy a nemzetiség megvallása feltétlenül a lojalitás mércéje lett volna. A Volksbund tagság kapcsán pedig Marchut álláspontja a következő: *„Mint azt már írtuk: a Volksbund sok esetben gazdaságilag motiválta az embereket a belépésre, az SS-be való önkéntes jelentkezésre. Biztosan voltak olyanok is, akik hagyományörzés vagy szórakozás miatt lettek tagok. És voltak olyanok is, akiket a nemzetiszocialista ideológia vonzott. Mindezekkel együtt azt gondoljuk, hogy egy választási kényszerben — amelybe a hazai németeket állították — egyénileg mindenkinek megvolt a joga szabad akarata szerint dönteni a szülőháza vagy az anyaország között.”* (110. o.) A recenzius ez utóbbi kijelentést túlságosan sommásnak tartja. Szerinte ugyanis a szervezeti tagság nem feltétlenül csapódott le a belépőkben ilyen jellegű választási kényszerként. Nem is beszélve arról, hogy a helyi közösségek tagjainak döntésében a nagypolitikai összefüggések általában korlátozottabb — bár kétség kívül nem elhanyagolható — jelentőséggel bírtak. A „szabad akarat abszolutizálása” pedig az értelmiség kapcsán talán joggal képviselhető, a helyi — jórészt paraszti — társadalmat illetően azonban ez az „elvárás” legalábbis túlzottnak tűnik.

A kötet függelékében három táblázat közli a települések nem és kor szerinti megoszlását, a foglalkozási adatokat, valamint az 1947/1948-ban összeállított névjegyzékek településszintű adatait, az 1941. és 1949. évi népszámlálási adatokkal összevetve. Emellett 13 jól kiválasztott forrás hozza közelebb az érdeklődőhöz a korszakot, és az eseményeket. Az olvasó számára nagy segítséget jelent, hogy a szerző egy személynévmutatót is összeállított, megkönnyítve ezzel a szövegben való visszakeresést.

Marchut Réka monográfiája a kitelepítéssel foglalkozó szakirodalom egyik alapműve, s mint ilyen jó szívvel ajánlható nemcsak a kérdéssel foglalkozó szakembereknek, hanem a személyükben, vagy családjukban érintetteknek, valamint a korszak iránt érdeklődő laikus közönségnek is.

Eiler Ferenc

Paksa Rudolf

SZÁLASI FERENC ÉS A HUNGARIZMUS

Jaffa Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2013. 253 o.

Paksa Rudolf számos eredményt mutathat fel a Horthy-kori szélsőjobboldal története kutatásával kapcsolatban. 2013-ban megjelent Szálasi Ferenc életrajza is e munkái közé tartozik. Ez a 253 oldal terjedelmű könyve, amely 9 fejezetről áll, a tudományos ismeretterjesztés műfajába sorolható. A szerző saját kutatása mellett, amely mindenekelőtt a 2012-ben megvédett doktori disszertációjához kapcsolódik (ez már szintén megjelent), felhasználta az elérhető szakirodalmat

is. Erről a kötet végén tájékoztatja az olvasóit. A kötet célja azt bemutatni, hogy „Szálasi miként látta a világot, hogyan gondolkodott, és mit tett politikai elképzelései megvalósítása érdekében” (7). A hangsúly a politikai, közéleti tevékenységének bemutatására helyeződik, bár korlátozott mértékig Szálasi magánélete (családja, gyermekora stb.) is helyet kap e könyv lapjain. Természetesen leegyszerűsítő egy mondatban jellemezni egy történelmi személyiséget, de e könyv megítélésem szerint — sok más fontos kérdés mellett — elsősorban arról győzi meg az olvasót, hogy Szálasi a valóságtól igen komoly mértékben elszakadva politizált. Emiatt a recenzióban erre valamivel nagyobb hangsúlyt helyezek.

Az 1920-as években Szálasi katonai karrierje jól alakult, amit azonban a politikai nézeteinek publikálása kezdett beárnyékolni. Akkor még Szálasi korántsem az az ember, aki az 1930-as évek második felében megjelent a politika színpadán. Gömbös Gyula, még honvédelmi miniszterként rendre is utasította őt, nyomtatékosan közölte vele, hogy a katonák nem politizálhatnak. Szálasi korai politikai elképzeléseinek lényegét az örök béke, a gazdaság meghatározó szerepe, az erős állam és a közvetlen demokrácia jelentette. A közvetlen demokráciát a népszavazás gyakori alkalmazásával képzelte el: koncepciója szerint a választók hagyták volna jóvá a miniszterelnök terveit. A Horthy-kori választási rendszer átalakítását is szükségesnek értékelte, hogy a visszaélésekre ne legyen lehetőség. Szálasi nézetei tehát még eltértek a későbbiekétől, egyfajta demokratizálást tartott akkoriban szükségesnek. A fennálló rendszerrel szembeni elégedetlensége beépült politikai „programjába”. Erre mutat rá, hogy népszavazást akart tartani a Horthy-kori politikások felelősségére vonásáról. Az 1930-as évek közepén úgy döntött, hogy 38 évesen nyugállományba vonul, és a politikának szenteli az életét (1935. március 1-jén került erre sor).

Három nappal később, 1935. március 4-én meg is alapította első pártját, a Nemzeti Akarat Pártját. A *Cél és követelések* című programjából világosan kiderül, hogy addigra szakított a közvetlen demokráciával kapcsolatos korábbi elképzeléseivel. Az állam felépítését már a vezérelv alapján képzelte el, de más területen is módosultak korábbi nézetei. Miért? A szerző kitér arra, hogy Csia Sándoron keresztül került Szálasi kapcsolatba fővárosi fajvédőkkel, köztük a kormányzó testőrségének egyik tagjával (Taby Árpád). A szerző szerint „Szálasi végül a körötte lévő baráti kör biztatására döntött úgy 1934 októberében, hogy kéri nyugállományba helyezését, és idejét a politikának szenteli” (29). E változás háttéréről sajnos többet nem lehet megtudni Paksa Rudolf könyvéből. Nyilván közrejátszott még a világválság, ennek hatásai és a jobbra tolódó belpolitikai élet is. A szerző ezt követően a NAP kezdeti — többször igen komikusan ható — lépéseit mutatja be (mandátumszerzési kísérlet, pártszervezési elképzelések). A nemzetiszocialista irányultságú pártok közötti állandó viszálykodás, azaz a politikai paletta e térfelének töredezettsége nehezítette a NAP megerősödését (is). 1936. április 2-án a pomázi választókerületben az időközi választáson Szálasi Ferenc csak a szavazatok 8%-át szerezte meg. Ennek hatására döntött úgy, hogy a hatalom megszerzésére kormányzói kinevezésen keresztül érdemes törekednie. Az életrajzíró érzéketlenül, kronológiai sorrendben mutatja be Szálasi nézeteinek változását, ezek radikalizálódását. Politikai elképzeléseinek részletes elemzését olvashatjuk e könyv lapjain, így a Szálasi gondolkodásában a náciizmussal egyenrangú hungarizmus főbb jellemzőinek bemutatását. A szerző értékelése szerint 1937 tavaszán az addigi „mérsékelt antiszemita, fajvédő, polgári pártból” a NAP „átalakult erősen antiszemita, forradalmi, kispolgári és proletárpárttá” (44).

Pártja 1937-ben és 1938-ban fokozódó agitációja miatt Szálasinak a hatalom retorzióival is szembe kellett néznie (házkutatások, letartóztatások, pártfeloszlátás stb.), ennek eredményeként a korabeli börtönviszonyokat többször megtapasztalhatta. A magyar nemzetiszocialista pártok főként a Horthy-kori társadalmi és gazdasági viszonyok igazságtalanságai, árnyoldalai miatt váltak a választók egy része számára elfogadhatóvá. Ez is jelezte, hogy a szélsőjobboldal megerősödését nem lehetett kizárólag rendészeti kérdésként kezelni, ahogyan tette ezt az akkori hatalom. (Megerősödésükhöz közvetlenül hozzájárult az a tény is, hogy 1938. március közepe után a náci Németország a magyar állam szomszédja volt.) A hungaristákkal szembeni érélyes fellépésből ráadásul maguk az üldözöttek profitáltak. Szálasi Ferenc három éves fegyházbüntetése (1938. augusztus 24-én hagyta jóvá a Kúria az ítéletet) ugyanis komoly mértékben hozzájárult népszerűsége további erősödéséhez. Ehhez persze szükség volt a hungarista propagandára.

A börtönben írt naplója, amelyet a szerző alaposan bemutat, szintén rávilágít Szálasi Ferenc gondolkodásmódjának fő jellemzőire és sajátosságaira. Megismerhetjük egyes álmait, olvasmányait, mindent, ami a börtönben foglalkoztatta. Paksa megállapítja, hogy Szálasi Ferenc „gondolkodásának alapja és leggyakrabban visszatérő eleme azonban nem a zsidóság iránti gyűlölete, hanem keresztény vallásossága volt” (68). Ez nem azt jelenti, hogy a zsidóságra vonatkozó meg-

jegyzések, gondolatok ne szerepelnének a naplójában. Vallásossága — bizonyos értelemben erőteljes egyházellenessége — sajátosan keveredett politikai meggyőződésével: így meg volt arról győződve, hogy Isten igazságot tesz majd, aminek a következménye az lesz, mert csak az lehet, hogy ő és a mozgalma — illetve általában a nemzetiszocializmus — győztesen kerül ki az aktuális helyzetből. Az üldöztetés, amelyet a nyilas propaganda a Szálasi-kultuszon keresztül is hangsúlyozott, a naplójából sem hiányzott. Ez a zsidóság esetén is előkerült, ugyanis Szálasi szerint Jézus Krisztus után a nemzetiszocializmust is keresztire akarják feszíteni. 1940 szeptemberében úgy tűnt, hogy megvalósulhat mindaz, amire a mozgalom hívei vártak: Szálasi Ferenc kormányzói amnesztiában részesült. A börtönbüntetések ténye azt sugallta, hogy a hatalom tart tőle, ezért kellett elviselnie az üldöztetést. A vezérkultuszok fontos szerepet játszhatnak egy párt hatalomra jutásában, azonban alá is áshatja ezt a törekvést, ha nem sikerül igazolni, hogy a vezérről terjesztett kép — legalábbis részben — megalapozott. A hungarista propaganda egyik fő üzenete szerint Szálasi Ferenc elkötelezett és hősi küzdelmet folytat a szerintük zsidóság által irányított bolsevizmus és liberalizmus ellen. Ő a magyar nemzetiszocializmus hivatott vezére – hangsúlyozták. A hungaristákat a kereszténységhez, míg a vezért Jézus Krisztussal állították párhuzamba, amelynek alapja az üldöztetés volt. A Szálasi-kultusz tehát ötvözte a militarizmust, az erőkultuszt és a kereszténység szimbólumkészletét. Ennek eredményeként terjedt el a „nagypéntek nélkül nincs feltámadás” mottó a mozgalmon belül. Az üldöztetéssel ráadásul meg lehetett indokolni, hogy miért késik a mozgalom hatalomra kerülése, és a kitűzött célok elérése. Ez a kép, amelynek terjesztésére felhasznált eszközöket Paksa röviden bemutatja, nem állt távol Szálasi önképétől, mint a börtönben írt egyes naplóbejegyzései is mutatják.

Szabadulása után eleinte úgy tűnt, hogy minden kedvezően alakul: szeptember végén létrejött ugyanis a nyilas egységpárt. A kormányzóval azonban már nem tudott egyeztetni, de az újabb kudarc ellenére továbbra is az államfői bizalmából kívánta az országos hatalmat megszerezni. Első nyilvános beszédében (1940. október 7.) is kitért arra, hogy az olasz mintát tartja követendőnek, tehát az államfő a helyén maradna abban az esetben, ha a nyilasok hatalomra jutnának. Rövidesen azonban szaporodni kezdtek a problémák: bírósági eljárások indultak nyilasok, köztük országgyűlési képviselők ellen; a nem nyilas sajtó igyekezett a hungaristákat lejáratni és kiderült, hogy a németek nem fogják elősegíteni a magyar nemzetiszocialisták hatalomra jutását. „Az elérkezett Messiás” című fejezet végén a szerző megállapítja, hogy egyre nyilvánvalóbb lett: „a német körök számára Szálasi elfogadhatatlan” (103). Belpolitikai téren is folytatódtak a nyilasok számára kedvezőtlen fejlemények: Szálasi pártja egyre kevésbé tűnt komolyan vehető politikai erőnek. Az egységpártot meghatározó politikusok hagyták el 1941. szeptember 14-én (például Pálffy Fidél), akik rövidesen politikai szövetséget kötöttek az Imrédy Béla féle Magyar Megújulás Pártjával. Pártszövetségük 32 országgyűlési képviselővel rendelkezett, nem kevés tapasztalt politikus politizált körükben és komoly sajtófelület is a segítségükre volt a hivatalos német körök támogatását kívül – állapítja meg az életrajz szerzője.

„Egy évvel a szabadulás után Szálasi pártjának helyzete sokkal rosszabb volt, mint 1940 őszén” – tudhatjuk meg az Egység, kétség, bizonyosság című fejezetet elején. Majd azt, hogy Szálasi „nimbusza is megkopóban volt”, a „bizalmukat belé helyezőkben pedig napról napra nőtt a csalódottság, hiszen Szálasi immár egy éve nem volt képes megvalósítani az ígért rendszerváltást, sőt semmilyen kézzelfogható eredményt nem tudott felmutatni”. A Szálasi körüli kultusz építése a börtönévek alatt egyszerűbb volt, ugyanis nem kellett neki eredményeket produkálnia, 1940 ősze óta viszont a hívei ezt várták tőle. Ennek ellenére „Szálasi küldetéstudata, önnön kiválasztottságába és a hungarizmus tökéletességébe vetett töretlen hite” nem változott (105). Egy politikustól a szavazói értelemszerűen akkor is elvárják az eredményeket, ha nem alakul ki körülötte vezérkultusz, azonban ha erre sor kerül, akkor még magasabbak lesznek az elvárások. Paksa nem tér ki minden esetben a Szálasi-kultusz szerepére és hatására, amit jól tesz, mert egyes konkrét esetekben nehéz bizonyítani a kultusz hatását. Ezt érdemes inkább, mint e könyvben is történi, általános keretek között bemutatni. Azonban még így is nehéz megmondani, hogy mennyiben volt a realitásérzék hiánya eredetileg Szálasi személyiségének a része, és mennyiben tulajdonítható a kultusz torzító hatásának. Ebben a fejezetben a szerző olyan történésekről ír, így a sorozatos botrányokról, a pártból való kilépésekről, kizárásokról, amelyek tovább tépázták a párt hírnevét, és amelyek kapcsán Szálásiban fel sem merült a felelősség kérdése. Úgy vélte, hogy a kilépések és kizárások eredménye a párt „ideológiai megtisztulása” lesz, a valódi okokat nem érzékelték, ezeket így nem elemezte. Így semmit sem tett, hogy megváltozzon a pártjáról kialakult kép. A szerző foglalkozik Szálasi ebben az időszakban csak minimálisan változó nézeteivel is, és

azzal, hogyan értelmezte az — ellenzéki lét eredményezte — információhiányban szenvedő pártvezér a bel- és a külpolitikai eseményeket.

Az 1944-es német megszállás utáni helyzet újból igazolta, hogy Szálasi pártját a németek nem tekintik partnernek. Ez logikus következménye volt az elmúlt évek eseményeinek, amelyeket Szálasi nem kívánt reálisan értékelni. A Sztójay-kormány összetételét így úgy kommentálta, hogy azt „ál-nemzetiszocialisták” alkotják (122). A mellőzöttség ellenére Szálásinak lehetősége nyílt április és június között Edmund Veessenmayerrel, a teljhatalmú birodalmi helytartóval, Horthy Miklóssal és Sztójay Döme miniszterelnökkel is tárgyalni, azonban nem került közelebb a hatalom megszerzéséhez. Azért sem, mert kiválasztottság-tudata miatt eleve nem akart másokkal együttműködni. Május 3-án, amikor a kormányzóval tárgyalt, nem tudta az államfőt meggyőzni a saját igazáról. Szálasi a beszélgetés előtt meg volt győződve arról, hogy ez sikerülni fog neki, így megnyílik az út a kormányra kerüléshez. Erre még nem került sor, bár Szálasi több alkalommal is úgy értékelte az éppen aktuális helyzetet (Paksa részletesen elemzi a belpolitikai eseményeket, kitér a hadi helyzetre, a nemzetközi politika meghatározó történéseire), hogy nem kell már sokat várnia. Szeptember végétől — miután a megszállók a Horthy-féle vezetéssel érdemben már nem tudtak együttműködni — ez csak idő kérdése volt: miután senki másra nem tudtak támaszkodni a németek, így Szálasi Ferenc lett az ország vezetője. Pozíciójára úgy tekintett, mintha egy teljesen szuverén állam élén állna, ami számos más tényező mellett a realitásérzék teljes hiányára mutat rá. 1944. október 15-e előtt ez még csak a pártja helyzetére hatott ki, azt követően viszont már a magyar társadalomra, Magyarországra is.

Szálasi Ferenc tehát, amit a szerző meggyőzően be is mutat könyvében, úgy szerezte meg az országos politikai hatalmat, hogy érdemi politikai eredményekkel egyáltalán nem rendelkezett. Bár pontos adatokat nem ismerünk, de akkor volt Szálasi (és a pártja) a legnépszerűbb, amikor bőrtönben ült. Az 1944. október 15-e és 1945. május 1-e közötti időszakot bemutató Hadihungarizmus című fejezet részletesen áttekintette az ország egyre kisebb területét irányító hungarista állam működését és intézkedéseit. Ennek során is számos esetben kitűnik, hogy Szálasi, aki már nem a pártja, hanem a magyar állam élén állt, mennyire nem volt kapcsolatban a valósággal. Ezzel kapcsolatban elsősorban a végső győzelembe vetett hite említhető. A második világháború után a vereséget csak átmenetinek tekintette, továbbra is hitt abban, hogy eszméi győzni fognak, azaz a háborús pusztítás és az ezzel járó szenvedés sem zökkentette ki meggyőződéséből. Történelmi szerepével és felelősségével sem tudott szembe nézni. Interjúkból, naplóbejegyzésekből és a per alatt elmondottakból is megtudható, több más kérdés mellett, amelyekre a szerző teljességre törekedve kitér, hogy Szálasi élete végén is kiválasztottnak tekintette magát.

Turbucz Dávid

BÚVÓPATAKOK – A JOBBOLDAL ÉS AZ ÁLLAMBIZTONSÁG, 1945–1989

Szerk.: Ungváry Krisztián

1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 398 o.

A recensens két könyve is a Jaffa Kiadónál jelent meg, emellett sorozatszerkesztőként is részt vesz a kiadó történelmi témájú kötetek kiadásában. Jelen mű szerkesztésében, kiadásában azonban semmilyen módon nem játszott szerepet.

A hagyományos könyvkiadói alapállás szerint a tanulmánykötetek — tisztelet a kivételnek — nem kecsegtetnek óriási piaci sikerrel, kiadásuk csak biztos finanszírozás, rendkívüli húzónevek esetén éri meg anyagilag. Ungváry Krisztián szerkesztőként és szerzőként is megfelel az utóbbi feltételnek. 1997-ben megjelent első kötete, a *Budapest ostroma* óta stabilan jelen van a nyilvánosságban, széles közönség ismeri és vásárolja munkáit (példa erre első könyvének sokszori újrakiadása) és az évek során az állami szintre emelt két háború közötti antiszemitizmus, kirekesztő politikák, illetve az 1945 utáni állambiztonság témájának egyik legfontosabb szerzőjévé vált. Nyilatkozatai, cikkei révén folyamatosan jelen van a nyilvánosságban. Állításait szabatos mondatokban, jól konstruált cikkekben tudja megvédeni, ezért gyakori szereplője különböző, akadémiai és nem-akadémiai rendezvényeknek. Mégis, az általa szerkesztett, *Búvópatakok* című kötet megcáfolni látszik a sztereotípiákat: a Kádár-korszakkal foglalkozó könyvek között stabilan